

УКРАЇНСЬКА МОВА НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Постановка проблеми.

Україна майже завершує друге 10-річчя свого існування як самостійної держави, в конституції якої визначено статус державної мови, а також передбачено захист інших національних мов.

Метою нашого дослідження є аналіз мовної ситуації, мовної політики в Україні у дуже складний час набуття країною незалежності, формування свідомості громадян та розвитку державотворчих процесів наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття.

Наявність значної кількості теоретичних праць свідчить про різнобічний інтерес вчених до проблеми дослідження мовної ситуації, зокрема стану української мови.

Виклад основного матеріалу.

Провідний дослідник в галузі соціолінгвістики Крисін Л.П. так визначив поняття «мовної ситуації»: – «это характеристика социально-коммуникативной системы в определенный период её функционирования» [5, 9]. Такої ж точки зору підтримується і Вусик Г.Л. в своїй праці «Типологія станів мовної ситуації в центрально-східній Україні в першій половині ХХ століття». У даному дослідженні «мовна ситуація – це така етномовна ситуація, під якою розуміється сукупність форм існування та територіальний розподіл мов різних етносів певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень у межах конкретної країни» [2, 3].

Проаналізувавши різні підходи до вивчення понять “мовна ситуація” та “мовний стан”, ми пропонуємо своє тлумачення: мовна ситуація – це один з об’єктів соціолінгвістики, який характеризується сукупністю соціальних, культурних, політичних, економічних, геополітичних факторів, що впливають на розвиток та функціонування мови на певній території.

За часів існування СРСР, у 1960-х роках, після тридцятирічної перерви, відновились соціолінгвістичні дослідження. Домінуючим об’єктом аналізу, звичайно, виступала мовна ситуація щодо російської мови та зміни, що відбувались після революції 1917 року. Спроби дослідити мовну ситуацію в Україні вперше були зроблені в енциклопедії «Українська мова» [16, 631]. Погляди щодо наукової цінності зробленого тут аналізу, на думку деяких вчених, підлягають сумніву. Зокрема, Лариса Масенко називає статтю «хибною проекцією історії відповідної галузі російського мовознавства на українську ситуацію» [8, 3].

Слід зазначити, що тривалий час в українському мовознавстві прийнятим вважалося, що завдяки державній політиці встановилась українсько-російська двомовність, тобто рівнозначне функціонування обох мов. Ще наприкінці 60-х рр. минулого століття при АН СРСР було створено раду «Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй». У дійсності програма цієї ради передбачала поступову русифікацію республік, зокрема України та Білорусії. Про це яскраво свідчить Постанова ЦК КПУ й Ради Міністрів України «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР» від 26 травня 1983 р. № 473 «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік».

Отже, мовна політика, яка існувала за радянських часів, та наслідки цієї політики – штучна інтеграція російської мови і, як результат, обмежене використання або, навіть, «витіснення української мови російською з багатьох сфер суспільного життя, формування масового асиметричного білінгвізму, однобічний інтерференційний вплив російської мови на українську, призвели до появи гібридних форм українсько-російського мовлення» [6, 5]. Вивчення соціолінгвістичних проблем у радянський період було обмежено політичною ідеологією того часу. «Оминаючи заідеологізовані роботи так званих «теоретиків мовного будівництва» як І.К. Білодід» [3, 3], слід зазначити, що перші спроби теоретичного обґрунтування та узагальнення питань вивчення мовної ситуації з’явилися на матеріалі зарубіжних країн, особливо там, де українська діаспора складала вагомий відсоток. Юрій Жлуктенко, професор Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, в своїх працях «Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді» (1964), «Мовні контакти» (1966), розкриває проблеми взаємодії та використання обох мов українськими емігрантами. Станіслав Семчинський, професор

Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, видав підручник «Загальне мовознавство» (1988), де в розділі «Соціолінгвістика» розкриває вплив соціальної середовища на мову і на мовну поведінку людей [1, 9]. Кілька вагомих праць, пов'язаних з узагальненням результатів аналізу мовної політики та ситуації в Україні, було опубліковано зарубіжними українцями. Зокрема, монографія професора Юрія Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус» вийшла в Нью-Йорку. Окрім загальної характеристики одного з етапів розвитку української мови, автор зазначає, що за радянських часів мовна політика була направлена у бік звуження діапазону функціонування національної мови, що вплинуло на лексичну й граматичну будову української мови.

Чимало досліджень мовних процесів, в основному, аналіз фактору українсько-російського білінгвізму та формування мовної компетенції двомовних особистостей за умов переважаючої російської мови, а також створення суржикового мовлення почали з'являтися особливо після прийнятого Верховною Радою Міністрів УРСР 28 жовтня 1989 року закону «Про мови в Українській РСР».

Від того часу ситуація поступово почала змінюватись у бік відродження української мови. А згодом, після проголошення незалежності України, надання українській мові статусу державної, відродження мов національних меншин мовне питання набуває нової значущості. Особливості мовної ситуації в регіонах, де проживають певні етнічні групи, досліджували Л.Т.Полякова, В.В.Демченко, І.В.Попеску. Проблема мовних станів та ситуацій розглядається у працях багатьох відомих мовознавців, а саме: О.Б.Ткаченка, О.Д.Пономарева, Л.Т.Масенко. Вищезазначені автори акцентують увагу на причинах та наслідках виникнення мовної ситуації і майже обходять увагою розв'язання мовних проблем. Л.Т.Масенко зазначає, що «...конфлікт між двома поширеними в Україні мовами виразно загострюється...» через «...деформацію мовної ситуації в Україні, успадковану від колоніального минулого» [цит. по: 3, 14]. Деяка некатегоричність та емоційність у спростуванні багатьох тверджень дає можливість пропонувати своє бачення мовної ситуації в Україні та пропонувати доцільні рекомендації щодо розв'язання мовних проблем.

Сучасна українська мова змінює свій соціальний статус. Ще декілька років тому державна мова вживалась переважно політичними, засобами інформації та в офіційному мовленні, особливо коли деякі посадовці прагнули позиціювати себе як знавців і прихильників рідної мови. Згодом коло використання української мови розширюється, зростає престиж мови як державної. Вона вживається досить інтенсивно в різних соціальних та функціональних сферах: здійснюється перехід на навчання українською мовою у вищих і середніх навчальних закладах, зростають обсяги якісних книжкових видань, збільшується кількість ЗМІ, що послуговуються українською мовою, і, як наслідок, все більше пересічних громадян обирають національну мову засобом спілкування.

Хотілось би звернути увагу на зміни в лексичному складі української мови. «Простежується чітка тенденція до вилучення з української мови подібних або однакових із російською мовою форм, штучно нав'язаних українській мові в попередній період, і до продукування питомих національних лексичних одиниць на основі власне українських словотворчих засобів» [11, 8]. Поширюються іменникові віддієслівні форми на *-ач*, *-ник* і витісняються синонімічні російські відповідники, пор.: *завідувач* – *завідуючий*, *командувач* – *командуючий*, *нападник* – *нападаючий*. Щодо назв мешканців населених пунктів та за національністю на *-анин/-чанин*, відновлюються утворення, характерні українській мові *-ець*, *-к*, пор.: *полтавчанин* – *полтавець*, *датчанин* – *данець*, *данка* [11, 9]. Також просліджується тенденція до відмінювання деяких невідмінюваних іменників, наприклад: *Я ще не маю авта*. Таки приклади яскраво свідчать про відродження морфології української мови і є гідним предметом наукового дослідження.

Слід відзначити «глобальну тенденцію – вплив англійської мови» [4, 25]. В епоху тотальної інтеграції до світової спільноти ці процеси притаманні багатьом мовам. Крім прямого використання англіцизмів, особливо в пресі, як наприклад: *Babysitter*, *Public relation*, *Glamour*, *Mass Media* та інш., одним із прикладів словотворчих процесів є використання афіксальних морфем. Суфікси *-ація*, *-ізація*, *-ізм*, *-изм* (*комерціалізація*, *дотація*), а також префікси та префіксоїди *супер-*, *пост-*, *ре-*, *анти-*, *де-* (*суперсучасний*, *дебюрократизація*, *реструктуризація*, *антибактерийний*) набули надзвичайної активності [13, 9].

Часто виникають змішані конструкції. Наприклад: *зробити take up*, *мати бойфренда* (*boyfriend*).

Дуже цікавим є висвітлення проблеми білінгвізму. Ми часто асоціюємо двомовність з країнами, де виникали колись етномовні конфлікти. Це, насамперед, Канада, Бельгія, колишня

Югославія, Іспанія, Фінляндія, Швейцарія. Розвиток мовних процесів не непередбачений процес, і тому не слід цілком застосовувати рішення мовних питань до ситуації в Україні. Ця проблема розглядалась багатьма провідними вченими, а саме: Г.Л.Вусик [2], Л.Т. Масенко [7,8], О.Б.Ткаченком [15], О.О. Тараненком [14] та багатьма іншими. На наш погляд, питання двомовності слід розглядати з двох боків. З одного боку, взаємодія української мови та мови етнічної групи. Це зумовлено національним складом населення. За даними перепису населення 1989 р. [9] в УРСР на той час проживало 72,7% українців, 22,1% росіян; інші національності (євреї, білоруси, молдавани, болгары, поляки, угорці, румуни, греки, татари, вірмени, кримські татари, цигани, німці, гагаузи, азербайджанці, грузини, мордвини, словаки, чуваші, узбеки) становили відповідно 5,2%. україномовними були 55-57% населення республіки: з них жителів Північно-Центрального – біля 24%; Західного регіону – 17% , Південно-Східного – 16%. В одних регіонах, наприклад у західних областях, превалює українська мова, хоч в окремих районах використовується угорська або румунська, на півдні і сході (здебільшого у містах) – більш поширена російська, в центральній частині – майже однакове співвідношення української та російської мов. Дещо по-іншому ситуація склалась в республіці Крим: переважає російська мова, але певні етнічні групи (татари, греки, вірмени) користуються рідною. На існування проблеми двомовності в цих регіонах та на шляхи вирішення мовних питань впливають як подібність, так і несхожість мов, етноемоційні фактори (ставлення мовних носіїв до своєї мови та мови сусіднього соціуму), а також екстралінгвістичні фактори, в яких функціонує мова. З другого боку, проблему білінгвізму слід розглядати у відношенні російської мови як колишньої державної і мови другої за розмірами етнічної групи та української мови як національної. В суспільстві не вщухають спори про доцільність надання російській мові статусу офіційної. Слід згадати витяг з інавгураційної промови Президента України Л.Д. Кучми в липні 1994 р.: «Україна – це рідна мати для всіх громадян, незалежно від того, якої вони національності, якого віросповідання, яку мову вважають рідною. Ближчим часом я маю намір запропонувати зміни до чинного законодавства з метою надання російській мові офіційного статусу при збереженні за українською мовою державного статусу». Така заява не могла не вплинути на динаміку впровадження української мови як державної. Уповільнились темпи переведення шкіл на українську мову. «Ці нові віяння в мовній політиці і практиці викликали бурхливу кампанію протесту сил української національно-державної орієнтації, яка тривала майже до кінця року. Адже введення офіційної двомовності на загальнодержавному рівні не тільки стало б перешкодою на шляху поступового розширення сфери суспільної української мови після кількох десятиліть домінування російської мови, а й узаконило б таку фактично комунікативну нерівноправність цих мов. І наприкінці 1994 – на початку 1995 рр. стало зрозуміло, що від ідеї підвищення юридичного статусу російської мови... поступово відмовились» [11, 4]. Яскравим прикладом вирішення подібної проблеми в інших країнах є ситуація у Франції, де з 25 млн. мешканців. 12 млн. не спілкувались французькою по причині позамовних факторів. Французький уряд запровадив заходи долання мовної кризи шляхом створення курсів, шкіл для обов'язкового вивчення державної мови. Подібна ситуація спостерігалась в Італії, Індонезії, Німеччині та інших країнах. «Знання державної мови країни – то умова, яка навіть не підлягає обговоренню» [10, 10]. Ще одно, досить цікаве явище, яке б хотілось дослідити, це суржик – мова, якою послуговується значна частина населення, нехтую будь-якою літературною мовою. Що ж таке суржик? Це мовна норма, яка утворилась при взаємодії двох або, навіть, трьох мов і «не набула структурної повноти й не викристалізувала викінченої норми» [11, 41]. Багато науковців досить негативно висловлюється з приводу суржику, розглядаючи його існування як загрозове для розвитку української літературної мови. А деякі, навпаки, лояльно відносяться до суржику, навіть вважають його окремою мовою на початковій стадії становлення.

Висновки.

Співіснування всіх зазначених явищ дає змогу говорити, що українська мова в умовах державної незалежності поступово просувається в напрямі досягнення відповідності між її проголошеним юридичним статусом державної і фактичним станом функціонування. Реалізація цієї мети повинна здійснюватись через поповнення нових сфер мовного життя суспільства та перехід на опанування нею нових верств мовної спільноти і подальше її шліфування в нових обставинах реального використання та унормування її літературної форми. Для цього потрібна ефективна державна мовна політика, а також збалансований терпимий підхід з боку мовного соціуму, який повинен витримати випробування часом. «Механізм захисту мови має діяти не

революційно, але постійно і системно і здійснюватись як урядовими, так і громадськими культурами» [4, 25].

На завершення прочитаємо М.Рябчука. Зазначаючи, що українське населення, яке “щораз більше ототожнює себе з Україною і щораз менше – з “Росією” та “СРСР”, дослідник пише: “Чи трансформується коли-небудь ця політична “українськість” у культурну, сказати важко” [12]. Спробуємо продовжити цю думку і поставимо питання так: “Чи стануть коли-небудь політична та культурна “українськість” справжньою? Адже існує в світі приклад Ірландії, котрий красномовно свідчить, що мовою колишньої колонії може лишатися мова метрополії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолінгвістика: Учебник для вузов. – М.: Рос. Гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
2. Вусик Г.Л. Типологія станів мовної ситуації в центрально-східній Україні в першій половині ХХ століття. Автореф. дис. канд. філ. наук. – Дон., 2005. – 18 с.
3. Ганцевич О. Порівняльний аналіз мовної ситуації в Україні та ісламській республіці Іран // Українська мова. – 2003. – №1(6). – С. 14–21.
4. Зарецький О.В. Мовна ситуація в країні: стереотипи свідомості // Українська мова. – 2006. – №3. – С. 22–31.
5. Крысин Л.П. Социолінгвістические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 186 с.
6. Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива // Українська мова. – 2003. – №4. – С. 3–19.
7. Масенко Л.Т. Мова і політика. – К., 1999. – 99 с.
8. Масенко Л.Т. Українська соціолінгвістика: історія, стан, перспективи // Українська мова. – 2007. – №1. – С. 3–19.
9. Национальный состав населения СССР / По данным всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1991.
10. Приходько І. Світова практика відродження національних мов та імперський лінгвоцит в Україні // Педагогічна думка. – 2004. – №1. – С. 10–18.
11. Радчук В.Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Мовознавство. – 2002. – №2–3. – С. 39–45.
12. Рябчук М. У пошуках “українського Маркеса”. До підсумків літературного року // Критика. – 1998. – 1(3). – С. 7.
13. Стишов О.А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст.. // Мовознавство. – 1999. – №1. – С. 7–21.
14. Тараненко О.О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство. – 2001. – №4. – С.1–19.
15. Каченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.
16. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

Михаил ЛАБАЩУК

© 2009

СОЦИОЛЕКТНЫЙ АСПЕКТ СЕМАНТИКИ

Среди многих аспектов категории *социального* важным социальным фактором является язык. В ХХ веке проявился небывалый ранее интерес представителей почти всех гуманитарных отраслей науки к языку, например, в философии и логике этим характеризовались прежде всего теории Г.Фреге, Б.Рассела, Л.Витгенштейна, представителей Львовско-Варшавской школы и др., в социологии – Г.Тарда, в семиотике – Ч.Пирса, в психологии – Л.Выготского, в этнографии – Б.Малиновского и др.

В данной статье из таких традиционных антиномий как «индивидуальное – социальное», «эмоциональное – рациональное», «филогенез – онтогенез», «поведение – язык» с вытекающими, в свою очередь, из последней дихотомии новыми антиномиями «язык – речь», «инвариант – вариант» и др. обратим внимание прежде всего на дихотомии «язык – поведение», «индивидуальное – социальное» и «эмоциональное – рациональное».